

РОЗДУМИ НАД ПРАВНИЧИМИ ТЕРМІНАМИ В ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XI-XVII ст.

Статтю присвячено теоретичним і прикладним проблемам діахронічного вивчення правничої термінології, важливим для лексико-семантичної та історико-культурологічної інтерпретації термінів і термінологічних сполук у лексикографічній літературі, для реконструкції терміносистеми права на матеріалі текстів давніх писемних пам'яток української мови, а також: для пізнання шляхів і джерел її формування. Серед них - труднощі виявлення і тлумачення термінологічних значень слів, розмежування термінологічних і нетермінологічних функцій слова в тексті, зокрема у фразеологічних конструкціях, диференціації явищ полісемії та омонімії в історичних словниках.

Дослідникові давніх правничих термінів у писемних пам'ятках минулого буває легко вивчати їх, якщо відносити до цієї системи термінослowa староукраїнської юриспруденції, поняття яких є постійними і збереглися досі, але дуже важко, якщо кожен описуваний об'єкт, задіяний у судочинстві, вважати предметом юридичної справи. Визначення належності таких понять ускладнюється у тих випадках, коли ці термінологічні одиниці зближені із суспільно-політичними чи суспільно-економічними поняттями. Це трапляється тоді, коли доводиться класифікувати всі слова писемної української мови чи окремих писемних пам'яток, вивчати їх при укладанні історичних словників. Тим більше що у правничій сфері сплелися воедино поняття судочинства, вживані у канцеляріях різних часів і держав - Київської Русі, Польського Королівства, Великого Князівства Литовського, Молдавського Воеводства, у яких документи видавалися тогочасною українською писемною мовою із вживанням термінів, що були або спільними в усіх цих канцеляріях, або вживалися лише в конкретній державі. Як відзначав М. Горбачевський, багато дечого в юридичних справах було б неясним, якби ми не знали, чим були *Головні коронні та литовські трибунали, задворний асесорний суд, суд референдарський, суд каштелянський, суд маршалковський, суди подвоєводські*, давні *віча* і т. ін. [1].

Щоб чітко вичленувати термінологічність слова в писемних пам'ятках, необхідно знайти правильний підхід до відповідного явища: як трактувати їх - вважати відгалуженнями відповідної семантичної структури полісемічного слова чи відокремленою омонімічною назвою поняття певної термінологічної системи, тобто як показати їх появу, існування, статус? Тим паче що в процесі формування семантичної структури того чи іншого слова в писемних пам'ятках минулого словесний знак міг мати подвійну функцію - передавати

поширене значення або в інших контекстах виражати якесь термінологічне відгалуження. Тогочасні писарі та читачі не розрізняли цієї специфіки. Однак із сучасного погляду при зіставленні такої функціональності того чи іншого вжитого слова відчувається, що такі розходження свідчать про різне функціональне призначення.

Виникає питання, чи називати ці специфічні термінологічні відгалуження сформованими науковими термінами, чи лише термінологічними вичленуваннями відповідної семантичної структури слова. Для простого тлумачення писемного тексту це не має суттєвого значення. Воно важливе лише в теоретичному плані і при укладанні історичних словників, бо тоді, коли таке значення вважати терміном, то його слід у словнику давати окремим омонімічним словом, а не значенням відповідного слова.

Це віддалення можна спостерігати в слові **видавати**. У тексті «не повин(н)сми ... свідоцтва фальшивого видавати» (К.) [2] слово *видавати* вказує на значення «передавати з рук у руки», і одночасно його вживання характерне для правничих актів, а з появою книгодрукування це слово почало означати «друкувати»: *видавати книги* (К.). Віддалення значень могло відбуватися і у віддієслівних іменниках. Прикладом цього можуть бути слова **даване** і **дароване**, які означали і процеси, і предмети, що їх дарують, як результат юридичного чину (СУМ, XVI - п. п. XVII).

Термінологічна функція слова значно посилюється, коли слово набуває більш абстрактного значення. На підставі подібних спостережень доходимо висновку, що слово **сторожа**, крім значення «охорона», передає семантичне відгалуження термінологічного плану «васальна залежність від короля» і «селянські повинності» (ССМ). Крім номінативного значення, слово **розділь** ще означає «поділ, що використовується в судовій практиці при розподілі майна» (ССМ).

Певні труднощі при виявленні та тлумаченні термінологічних понять виникають тому, що вони можуть виражатися одним словом або словосполученням. Однослівними найчастіше бувають запозичені слова (напр., акт, старочеське і старопольське *akt*, латинське *actus* «акт, дія, рішення» - СУМ XVI - п. п. XVII).

Інокли однослівні правничі терміни виражаються субстантивованими прикметниками, утвореними від українських або слов'янських коренів і за допомогою суфікса **-ина(-изна): повежное, поголовщина** (ССМ). Якщо цей суфікс поєднується з термінами спорідненості, то творяться назви, що вказують на спадкове майно: **бабизна (К.), материзна** (ССМ).

Складні термінологічні найменування утворюються з поєднанням назви якогось родового поняття і прикметника, у яких прикметник може бути до іменника в пре- або постпозиції: **листь граничний, листь єднальний, листь присяжний** (ССМ). Складні термінологічні вислови, які представлені в історичній юриспруденції, творяться не лише поєднанням прикметників та іменників, а й сполученням іменників з іншими частинами мови - дієсловами та віддієслівними іменниками: **виступати з докончання** - «розірвати договір» (ССМ, 1, 13); **з кресного целовання виступити** - «зламати присягу» (ССМ, 1, 512); **класти молчаніс** - «позбавити когось права оскаржувати вирок» (ССМ, 1, 610).

Цікавими є термінологічні сполуки зі словами, які за номінативними значеннями далекі від термінів, але в поєднанні з іншими словами текстотворюють правничі й інші терміни. Слово **слідь**, номінативне значення якого «відбиток ноги чи лапи наякій-небудь поверхні» (СУМ, IX, 355), у відповідному контексті або у функції компонента словосполучення виступає і правничим терміном: **слід** - «повинність переслідувати злодія в сусідній

общині». З цим значенням пов'язується і словосполучення **слідь гонити, слѣдь злодійский гонити** «вести розшук, переслідувати злодія», **слідь прийняти** «перебрати справу розшуку злодія» та ін. (ССМ, 2, 359).

Траплялися й інші складні випадки окреслення термінологічних функцій слова, зокрема тоді, коли в пам'ятках минулого правничими термінами виступали назви частин тіла: **жалоба очи на очи** - «скарга про забезпечення боргу» (ССМ, 2, 78); **рука** - «порука» (ССМ, 2, 306) та ін.

До складних випадків розмежування правничих термінологічних та нетермінологічних функцій слова належать і ті, коли доводиться теоретично вирішувати проблеми полісемії та омонімії. Це трапляється з такими словами, як **воля** з термінологічним значенням «право» (ССМ, 1, 195-196), **віра** - «достовірність, свідчення» (ССМ, 1, 229), **душа** - «присяга» (ССМ, 1, 333) тощо.

Таким чином, вивчення подібних правничих та інших термінологічних вживань у писемних пам'ятках минулого хоч і пов'язане з певними теоретичними труднощами, зокрема знанням історії права, має й важливе філологічне значення. Воно потрібне для правильного прочитання та розуміння відповідного тексту, для точного окреслення значення відповідних слів, для розкриття мовного багатства досліджуваного періоду, а також для пізнання прихованих таємниць семантичних структур різних слів, що, у свою чергу, дає можливість описати шляхи формування цих структур і термінологічних систем української мови, вказати на джерела виникнення термінів, показати, що термінологічні системи не лише правознавства, а й діловодства, суспільно-політичних, економічних наук, культури, релігії, духовного життя, галузей виробництва закладалися у давніх часах нашої історії, вони мають свою конкретну національну основу та історичну тяглість.

1. Горбачевский Н. Словарь древнего актового языка северо-западного края и Царства Польского.- Вильна, 1974.- С. XVII.

2. У статті прийнято такі скорочення: К. - Картотека словника української мови XVI - першої половини XVII ст., що зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича

НАН України у Львові; ССМ - Словник староукраїнської мови: У 2-х т.- К., 1977-1978; СУМ - Словник української мови: У 11-ти т. - К., 1970-1980; СУМ XVI - п. п. XVII - Словник української мови XVI - першої половини XVII ст.- Львів, 1994-2002.- Вип. 1-9. Цифри при скороченнях вказують на том і сторінку.

L. Polyuga

THOUGHTS ABOUT LAW TERMS IN WRITTEN SOURCES OF UKRAINIAN LANGUAGE OF XI-XVII CENTURIES

The article is devoted to the theoretical and practical problems of diachronic analysis of law terminology which is very important for lexical, semantic, historical and culture interpretation of terms and terminological phrases in lexicographical literature, for reconstruction of system of law terms on the base of texts of ancient Ukrainian-language written sources, for learning ways and sources of its formation. The most important problems amongst these are difficulties of detection and interpreting of non-terminological functions of words in text, particularly in phraseological constructions, differentiation of polysemy and homonymy in historical dictionaries.